

СУТЬ ТА ФУНКЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНИХ БАР'ЄРІВ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ

Постановка проблеми. В умовах модернізації системи освіти України стратегічним завданням, як наголошується в Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, є «модернізація структури, змісту та організації освіти на засадах компетентнісного підходу; формування особистості, яка орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя в постійно змінюваному, конкурентному, взаємозалежному світі» [3]. Сучасні умови діяльності освітніх закладів висувають підвищені вимоги до організації навчально-пізнавальної діяльності тих, хто навчається. Особливе значення надається проблемі розвитку в учнів пізнавальних інтересів. Проте ми можемо чітко простежити невідповідність зростаючого обсягу навчальної інформації обмеженим можливостям учнів у засвоєнні навчального матеріалу у відповідні терміни і фактичним обсягом знань, необхідних їм для подальшої успішної навчальної діяльності. Тому гостро постає проблема вивчення пізнавальних бар'єрів як невід'ємної частини навчальної діяльності.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Існує велика кількість поглядів на природу, сутність, функції, види бар'єрів. Деякі дослідження перетинаються в своїх суттєвих частинах, інші мають суперечності в основних положеннях. Залежно від підходу до розуміння сутності цього явища науковці досліджують різні аспекти бар'єрів. Так, існують численні праці, присвячені дослідженню психологічних бар'єрів у загальному значенні (С. Архангельський, Л. Божович, О. Леонт'єв, А. Лук, А. Маслоу, Б. Паригін, А. Шевирев); бар'єри професійної діяльності вчителя (Ф. Вафін, Н. Городецька, А. Маркова, М. Подимов); окремі праці розглядають особливості бар'єрів творчості (І. Бурганова, Ф. Вафін, К. Карамова, Ю. Крижанська, А. Сафіна); бар'єри, що виникають у процесі вивчення навчального предмету (О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Губарева, Н. Сопілко, Н. Яковлева); сенсові бар'єри (Л. Божович, М. Неймарк, Г. Фрумова) та інші аспекти. Бар'єри як детермінуючі чинники динамізації діяльності на різних її етапах вивчалися в працях Р. Шакурова та його учнів. При цьому виділялися такі види бар'єрів як: ціннісно-орієнтаційний, предметно-перетворювальний, бар'єр невизначеності і дефіциту інформації про отриманий результат.

Проблема пізнавальних бар'єрів представлена в різних галузях наукового знання і висвітлена багатьма дослідниками. Бар'єри пізнавальної діяльності як перешкода у творчому пошуку досліджувалися Б. Кедровим. Пізнавальні бар'єри як невід'ємна частина освітньої діяльності набули подальшого розвитку у дослідженнях А. Бакуліна, Л. Геращенко, А. Горміна, А. Коржуєва, О. Домиревої, А. Пилипенка, А. Пінського, Н. Черненко та інших. Д. Богоявленська, Н. Мараховська, Н. Менчинська, Д. Хамблін розкрили поняття пізнавальних бар'єрів в аспекті труднощів при освоєнні навчального матеріалу з різних предметів, Н. Кузнєцова, Ю. Сенько — у галузі гуманітарної освіти. Однак слід зазначити, що на теперішній день ця проблема далека від свого остаточного рішення і вимагає подальшого активного дослідження. Перш за все, доцільно, ґрунтуючись на сутності поняття «пізнавальний бар'єр», виявити причини появи й особливості функціонування, саме у цьому полягає **мета нашого дослідження**.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз теоретичних джерел показав, що пізнавальні бар'єри навчальної діяльності переважно розглядаються як труднощі, які заважають засвоєнню, відтворенню й використанню фрагментів навчального матеріалу та особистісному розвитку та виникають у зв'язку із помилковим сприйняттям,

усвідомленням, розумінням предметів або явищ, обумовленими негативним результатом суб'єктивно-об'єктивної взаємодії учасників освітнього процесу та засобів його супроводу.

Уперше в науковій літературі поняття «педагогічний бар'єр» обґрунтовано Л. Ярославською як складне педагогічне явище, що викликане факторами внутрішнього й зовнішнього характеру та притаманне всім суб'єктам навчально-виховного процесу, яке в результаті перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність цього процесу [6, с. 16].

Також слід зазначити, що І. Глазкова, уточнюючи визначення «педагогічний бар'єр», обґрунтовує бінарну суть педагогічного бар'єра, виокремлюючи не лише його негативні функції (перешкоджання, стримування, зниження ефективності й успішності педагогічного процесу), а й підкреслюючи позитивні функції (стимулювання, спонукання, підвищення ефективності діяльності суб'єктів педагогічного процесу) за умови його подолання [1, с. 53]. Обґрунтовуючи класифікацію педагогічних бар'єрів, дослідниця, з-поміж бар'єрів навчальної діяльності, виокремлює пізнавальні бар'єри.

У психолого-педагогічній літературі з-поміж причин виникнення пізнавальних бар'єрів у навчанні дослідники несистематизовано перераховують різні причини. Здебільшого виділяються причини соціального та індивідуального плану. До причин індивідуального плану належать біологічні і психологічні, що визначаються рівнем підготовленості учня, його стилем навчальної діяльності, до причин соціального плану — всі ті обставини, що залежать від соціального оточення учня.

Під причинами виникнення пізнавальних бар'єрів у навчальній діяльності в цьому дослідженні розуміються будь-які обставини, що визначаються психічними та фізичними можливостями учня, а також умовами його життя, виховання і навчання, які є бар'єром на шляху засвоєння знань та реалізації вмінь.

Перш за все, причиною появи пізнавальних бар'єрів можуть виступати базові дидактичні протиріччя: між відомим та невідомим; між знаннями та вміннями; між складністю пізнавального завдання та наявністю способу його вирішення.

Іншою підставою для виникнення пізнавального бар'єру може виступати необхідність вибору з переліку наявних можливостей (шляхи вирішення, відповіді, оцінки), такі ситуації ускладнюються умовою аргументації причин вибору, визначенням критеріїв здійснення вибору.

Потенційними індивідуально-психологічними детермінантами виникнення пізнавальних бар'єрів виступають:

- характеристики когнітивної сфери: властивості уваги, характеристики пам'яті, мислення, уяви та рівень сформованості мовлення;
- особливості мотиваційної сфери: вираженість орієнтації на успіх або уникнення невдач, інтенсивність потреби в досягненні, сила потреби в засвоєнні нового знання, зміст мотивів вивчення предмету або дисципліни;
- індивідуальні якості особистості: ригідність, закритість до інновацій, несамостійність, пасивність, емоційна нестабільність, безвідповідальність, високий рівень особистої тривожності.

Психологічними механізмами пізнавального бар'єру, як зазначає О. Домирева, є відтворення перешкоди, що виникла, усвідомлення її деструктивного впливу на процес і результат навчальної діяльності, переживання порушення діяльності, актуалізація внутрішніх ресурсів для виходу з кризи [2, с. 6]. Дослідниця вважає, що пізнавальні бар'єри можуть виникати на будь-яких етапах навчальної діяльності учнів, мають певний вплив на перебіг та успішність її реалізації, виконуючи формування її основних структурних компонентів (за Д. Ельконіним): мотивація, навчальне завдання, навчальні дії та операції, контроль та оцінка результатів діяльності [5, с. 56]. Ми частково погоджуємося з цим твердженням, однак слід зазначити, що пізнавальний бар'єр як структурний компонент навчальної діяльності є більш притаманним етапам навчального

завдання, навчальної дій та операції, на інших двох (мотивація, контроль та оцінка результатів діяльності) він має супутній характер.

На першому етапі нехтуючи формуванням внутрішніх пізнавальних мотивів провокується виникнення мотиваційних бар'єрів: незадоволеність існуючим положенням, емоційний дискомфорт, неспокій і тривога через недолік або відсутність інформації про необхідні способи вирішення та можливості отримання до них доступу в цій ситуації; тоді як учні з мотивацією, спрямованою на процес і зміст навчання, практично не зустрічають перешкоди при здійсненні навчальної діяльності.

Навчальне завдання представляє собою пізнавальний бар'єр, який учневі необхідно подолати для досягнення мети: вирішити поставлене питання, задачу, проблемну ситуацію тощо. Він виражається в смисловому розходженні свідомості або на рівні поняття, або на рівні формулювання суті навчального завдання, або на рівні способу його виконання. Під його впливом мобілізуються енергетичні ресурси суб'єкта, актуалізується досвід, знання, вміння, здібності, регулюється склад і структура дій, що виконуються.

На стадії навчальних дій та операцій пізнавальні бар'єри актуалізують необхідні знання для вибору способів і засобів вирішення завдання. Наявність у того, хто вчиться, змістовної рефлексії, при якій він здатний критично розглядати особливості своїх розумових дій, сприяє конструктивному подоланню пізнавального бар'єру на цьому етапі. Учень з формальною рефлексією не готовий до дій у змінених умовах, тим більше в умовах пізнавального бар'єру.

Контроль та оцінка виконаної діяльності пов'язані з пізнавальними бар'єрами спілкування, а так само з бар'єром «неузгодженості», тобто невідповідністю результату діяльності вимогам. Учень, контролюючи й адекватно оцінюючи свою діяльність та її підсумки, не відчуває цих пізнавальних бар'єрів. Низький рівень розвитку самоконтролю перешкоджає конструктивному подоланню пізнавальних бар'єрів останнього етапу навчальної діяльності.

Опираючись на пізнавально-центричну концепцію виникнення бар'єрів навчальної діяльності І. Глазкової, ми можемо стверджувати, що пізнавальні бар'єри у навчальному процесі виступають «джерелом» появи інших бар'єрів (мотиваційні, емоційні, комунікативні, контролю та оцінки), оскільки усвідомлення пізнавального бар'єру, який у навчальній діяльності є зовнішнім бар'єром, спричиняє появу іншого внутрішнього [1, с. 105].

Л. Фестінгер у своїй праці «Теорія когнітивного дисонансу» когнітивний, або, по-іншому, пізнавальний дисонанс трактував як розбіжність інформації, якою володіє суб'єкт, зі сприйняттям існуючої ситуації. Тобто, отримуючи предметні знання, учень може зіткнутися з протиріччями, які викликають у нього почуття дискомфорту. Цим суперечливими знанням учений приписав якийсь мотиваційний статус, за рахунок якого почуття дискомфорту може бути усунуто [4]. Отже, ми можемо стверджувати, що при появі пізнавального бар'єру учень буде всіма силами прагнути його позбутися та буде намагатися обходити стороною такі ситуації, в яких дискомфорт може посилитися.

Проте, якщо пізнавальні бар'єри тимчасово не долаються, то стають гальмом для учнів на шляху оволодіння ним ЗУН, призводять до неуспіху в навчальній діяльності. Вплив тривалості неуспіху позначається не тільки на результатах роботи тих, хто навчається, а й на формуванні та розвитку його особистості. Це призводить до зневіри в своїх можливостях. Прагнення до успіху замінюється станом емоційної напруженості.

Таким чином, пізнавальний бар'єр пізнавальної діяльності як складне педагогічне явище виконує наступні негативні функції (за І. Глазковою): гальмування (уповільнює процеси мислення та волі, стримує активність), деструктивна (виявляється в невдоволеності самим собою, заниженій самооцінці), консервативна (пов'язана з гальмуванням духовного потенціалу особистості, що веде до розвитку замкнутості, позбавляє людину її енергії та рушійності), стримуюча (полягає в пригніченні життєдіяльності людини щодо задоволення її потреб), руйнівна (зупинка та навіть розпад

діяльності), блокуюча (полягає в тому, що бар'єри стають перешкодою на шляху будь-якої діяльності, зупиняють її та не дають можливості подальшого розвитку), пригноблення (постійно блокуючи життєдіяльність людини, її потреби, бар'єр послабляє та підриває її функціональні можливості, що знову веде до зниження ефективності діяльності) [1, с. 58].

Розглядаючи пізнавальний бар'єр як педагогічний засіб, слід вказати на його розвивальний потенціал, який полягає у бар'єрах оптимальної складності. Якщо бар'єр суб'єктивно не переживати як дефіцит чого-небудь, як утруднення, то він не реалізує свою розвивальну функцію. Розвивальна функція втрачається і в тому випадку, якщо бар'єри занадто великі, в цьому випадку активність блокується, діяльність припиняється, якщо замалі — пізнавальні процеси гальмуються за відсутності достатнього імпульсу та стимуляції.

Для розвитку особистості учня важливе значення має оптимальна складність пізнавального бар'єру навчальної діяльності та реально наявні в учня можливості, які можуть бути розкриті і використані для усунення бар'єру з мінімальною допомогою дорослого. За таких умов процес пошуку способу вирішення утруднення викликає мобілізацію всіх пізнавальних сил, наявного досвіду у навчальній діяльності учнів, сприяє самореалізації та самоактуалізації особистості, стимулює творчу активність тощо.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Проаналізувавши та узагальнивши підходи до визначення поняття «пізнавальний бар'єр» вітчизняними та зарубіжними вченими, слід зазначити, що бар'єр є родовим поняттям, від якого походить такий вид як «педагогічний бар'єр». У свою чергу пізнавальний бар'єр навчальної діяльності — це тип педагогічного бар'єру, який крім бінарної сутності, ще має поліфункціональний характер, завдяки чому, як педагогічний засіб оптимальної складності, він активізує навчально-пізнавальну діяльність учнів та має розвивальний вплив на особистість.

Механізмом пізнавального бар'єру є мобілізація внутрішніх ресурсів, що викликає відхилення від нормативної діяльності та стимулює перебудову психологічної структури особистості. Пізнавальні бар'єри виникають там, де є невідповідність між наявною системою знань і новими вимогами.

Значущість проблеми пізнавальних бар'єрів вимагає, на наш погляд, системного аналізу цього феномена, виявлення їх типології та пошуку методів і прийомів використання у педагогічній діяльності.

Література:

1. Глазкова І. Я. Компетентність майбутнього вчителя у запобіганні та подоланні педагогічних бар'єрів : монографія / Ірина Яківна Глазкова. — Бердянськ : Видавництво О. В. Ткачук, 2013. — 416 с.
2. Домьрева Е. А. Исследование когнитивных барьеров в учебной деятельности младших школьников : автореф. дисс. канд. псих. наук : 19.00.07 / Домьрева Елена Александровна. — Курск, 2002. — 16 с.
3. [Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 - 2021 роки \[Текст\] // Вища школа. — Київ, 2013. — № 2 \(104\). — С. 86-106.](#)
4. *Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса* / Леон Фестингер. — СПб. : Ювента, 1999. — 317 с.
5. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Даниил Борисович Эльконин. — М. : Педагогика, 1989. — 560 с.
6. Ярославська Л. І. Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів і студентів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Людмила Ігорівна Ярославська. — Харків, 2010. — 178 с.

У статті розглядається сутність пізнавальних бар'єрів навчальної діяльності учнів як педагогічного явища та засобу, їх безпосередній вплив на кожен структурний компонент навчально-пізнавальної діяльності. Аналізуються причини виникнення пізнавальних бар'єрів і механізм їх дії. Особлива увага приділяється розгляду функціональної наповнюваності та розкриттю розвивального впливу пізнавальних бар'єрів на навчальну діяльність.

Ключові слова: бар'єр, пізнавальний бар'єр, причини виникнення пізнавальних бар'єрів, механізм та функції пізнавальних бар'єрів, навчальна діяльність.

В статье рассматриваются сущность познавательных барьеров учебной деятельности учащихся как педагогического явления и средства, их непосредственное влияние на каждый структурный компонент учебно-познавательной деятельности. Анализируются причины возникновения познавательных барьеров и механизм их действия. Особое внимание уделяется рассмотрению функциональной наполняемости и раскрытию развивающего воздействия познавательных барьеров на учебную деятельность.

Ключевые слова: барьер, познавательный барьер, причины возникновения познавательных барьеров, механизм и функции познавательных барьеров, учебная деятельность.

The article deals with the essence of cognitive barriers of educational activity of pupils as pedagogical phenomena and tool, and their direct impact on each structural component of educational and cognitive activity. There is an analysis of the causes of cognitive barriers and mechanism of their action. Particular attention is paid to the functional fullness and disclosure of developmental impact of cognitive barriers on educational activity.

Key words: barriers, cognitive barrier, the causes of cognitive barriers, mechanism and functions of cognitive barriers, educational activity.